

ULUSLARARASI DİL, EDEBİYAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ	<i>Cilt: 2, Sayı: 1, 2019</i>
UDEKAD	<i>Vol: 2, Issue: 1, 2019</i>
INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE, LITERATURE AND CULTURE RESEARCHES	<i>Sayfa – Page: 28-40</i>
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ, ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ	<i>E-ISSN: 2667-4262</i>
	

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMLERİNDE BİTLİS'İN ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPISI

ETHNIC AND DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF BITLIS IN THE LAST PERIOD OF THE
OTTOMAN EMPIRE

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ*

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p> Geliş: 26.09.2018</p> <p> Kabul: 08.05.2019</p> <hr/> <p>Anahtar Kelimeler: <i>Bitlis, Etnik Yapı, Ermeni, Osmanlı İmparatorluğu.</i></p> <hr/> <p>Araştırma Makalesi</p>	<p>Bitlis tarihsel süreçte önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış kadim bir coğrafyadır. Büyük küçük çok sayıda İmparatorluklar, krallıklar, beylikler vb. yönetimlerin hakimiyet sürdürdüğü bu bölge stratejik bir yapıya da sahip olması açısından önemlidir. Gerek bölgenin coğrafi yapısı gerekse de önemli ticaret yollarının güzergahı üzerinde yer alıyor olması bölgede devamlı etnik, dini, ekonomik ve sosyal bir hareketliliğin yaşanmasına neden olmuştur. Söz konusu tarihi ve kültürel zenginliğin Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam ettiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde İmparatorluğun bir çok bölgesinde olduğu gibi Bitlis Sancağı'nda da Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada birlik ve beraberlik içinde yaşamıştır. Ancak Bitlis Sancağı'nda, özellikle misyonerlik faaliyetleriyle birlikte bir takım değişim ve dönüşümlerin de yaşanmaya başladığı gözlenmiştir. Bu kapsamda özellikle ABCFM'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) bölgedeki Hristiyan toplumlar üzerinde ciddi bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada ilk etapta tarihsel açıdan Bitlis yöresinin genel yapısı hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgede hangi etnik grupların yaşadığı, buradaki nüfusun temel özellikleri ve bölgenin stratejik önemi hakkında bilgiler verilecektir. Bu kapsamda kaynaklar ışığında bölgenin demografik ve etnik yapısı da incelenecektir. Çalışmada ayrıca burada yaşayan farklı etnik gruplar arasındaki ilişkiler üzerinde de durulacaktır.</p>

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p> Received: 09.26.2018</p> <p> Accepted: 05.08.2019</p> <hr/> <p>Keywords: <i>Bitlis, Ethnicity, Armenian, Ottoman Empire.</i></p> <hr/> <p>Research Article</p>	<p>Bitlis is an ancient geography that has hosted important civilizations in the historical process. This region, which is dominated by a large number of Empires, kingdoms, principalities and similar administrations, is important for having a strategic structure. Both geographical structure of the region and being located on the important trade routes have caused a continuous ethnic, religious, economic and social mobility in the region. The historical and cultural wealth in question continued during the Ottoman Empire. In the Ottoman Empire, as in many parts of the Empire, it is seen that Muslims and non-Muslims live in unity and togetherness in Bitlis Province. However, it has been observed that some changes and transformations are experienced in Bitlis Province, especially with missionary activities. In this context, it is possible to say that ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions) has a serious impact on Christian communities in the region. In this study, the historical structure of Bitlis region also will be given. Then, during the period of Ottoman Empire, it will be informed about which ethnic groups lived in the region, the main characteristics of the population and the strategic importance of the region. In this context, demographic and ethnic structure of the region will be examined in the light of the sources. The study will also focus on the relations between different ethnic groups living in Bitlis Province.</p>

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İTBF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ermeni Dili ve Edebiyatı, Ankara / Türkiye, E-mail: yildizdeveci@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4634-463X>
Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz (APA):
Deveci Bozkuş, Yıldız (2019). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Bitlis'in Etnik Ve Demografik Yapısı". *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (UDEKAD)*, 2 (1): 28-40.

Extended Abstract

Bitlis region is located in an important geography which has been dominated by great civilizations in history. Among these civilizations, there were a large number of empires, kingdoms and principalities such as Urartians, Assyrians, Medes, Persians, Romans, Byzantines, Ayyubids, Armenian Kingdoms, Kurdish Principalities and Ottoman Empire.

The district of Bitlis was inaugurated by the Seljuks in 1047. The Bitlis region was managed by Dilmaçoğulları, Ahlatsahlar, Eyyubiler, Harzemsahlar, Mongols, Anatolian Seljuks, Ilkhans, Karakoyunlu, Akkoyunlu and Serefhans. This area later became under Ottoman rule during the reign of Yavuz Sultan Selim.

During the period of the Ottoman Empire, Bitlis region had a very colorful and cosmopolitan structure, like many other parts of Anatolia. In this sense, the ethnic, religious and cultural color of Bitlis is frequently mentioned in many sources. Among these sources, the Ottoman Archives of the Prime Ministry, Year Books of Province, Court Records, Land Registry Books and Travel Books are in the first place. In addition to these records, it is possible to say that the records held by missionaries found in the region during the period in question have a special place and importance. As a matter of fact, it is possible to say that the region's population, economic and social structure as well as important information about education and religious structure are included in these records. In this region, it is known that the missionary organizations of many states, called Great Powers in history, also operate. The activities of ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions) in the region are important data for drawing the general framework of this period.

During the Ottoman Empire, the majority of the population had a low literacy rate, economic problems, rural life, migrations, wars, difficulty in inter-regional communication, epidemic diseases. Because population is estimated from taxpayers' records, it is very difficult to talk about the demographic figure. Although the records are not definite, they provide important clues about the ethnic or demographic structure of the region in terms of the acquisition of an estimate or an idea.

It is possible to say that there is an ethnic and demographic structure consisting of Muslims and non-Muslims in the Bitlis Province until the last period of the Ottoman Empire. At this point, it can be said that the Yearbooks about the region contain comprehensive data about the ethnic and demographic structure. Especially Muslim and non-Muslim education, religion, administrative duty, military, commercial etc. their presence and activities in the areas are important in terms of revealing the ethnic structure of the region. However, another issue that should be considered here is that the ethnic structure shows differences in periodic terms. For example, it is seen that there are lots of documents in the archive sources showing Armenian population in this region frequently migrated to Iran, Russia and the USA, or that they entered the region from similar countries.

It is observed that the changes and transitions between religions and sects have a significant effect on the Armenian population in Bitlis and reflected in the archives documents in the period from the Jesuit monks until the end of the 19th century. However, it is observed that the conflicts in the process of 1915 and before the events also affected the shaping of the ethnic and demographic structure of the region. Particularly the developments in Bitlis during the reign of Sultan Abdülhamit II are among the developments that marked this period.

Giriş

Bitlis tarihte Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Eyyubiler, Ermeni Krallıkları, Kürt Beylikleri ile Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük küçük çok sayıda İmparatorluklar, krallıklar, beylikler vb. yönetimlerin hakimiyetinde stratejik yapıya sahip önemli bir bölgedir (Arınç 1997: 49-78, Köhler'den aktaran Yapıştıran 2013: 12).

Selçuklular hakimiyetine 1047 yılından itibaren giren Bitlis bölgesi bu süreçte Dilmaçoğulları, Ahlatsahlar, Eyyubiler, Harzemsahlar, Moğollar, Anadolu Selçukluları,

İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Şerefhanlılar tarafından yönetilmiştir. Bölge daha sonra Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiştir (Polat 2006: 406).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'nun bir çok bölgesi gibi Bitlis yöresi de son derece renkli ve kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Bu anlamda Bitlis'in etnik, dini ve kültürel renkliliği döneme dair bir çok kaynakta sıkça değinilen bir husustur. Bu kaynaklar arasında *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Vilayet Salnameleri, Vakayinameler, Mahkeme-i Şer'iyeye Sicilleri, Tapu Tahrir Defterleri, Seyahatnameler* ilk sırada yer alır. Bu kayıtların yanı sıra özellikle söz konusu dönemde bölgede bulunmuş misyonerlerin tuttuğu kayıtların ayrı bir yeri ve önemi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim gerek bölgenin nüfusu, ekonomik ve sosyal yapısı gerekse de eğitim ve dini yapıya dair son derece önemli bilgilerin söz konusu kayıtlarda yer aldığını söylemek mümkündür. Bu bölgede tarihte *Büyük Güçler* olarak adlandırılan çok sayıda devletin misyoner örgütlerinin de faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu örgütlerden biri olan ABCFM'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) bölgedeki faaliyetleri söz konusu dönemin genel çerçevesinin çizilmesi noktasında önemli bilgiler ve veriler içermektedir.

Bitlis bölgesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki etnik ve demografik yapısına geçmeden önce bölgenin bu süreçten önceki durumuna genel olarak göz atılmasında yarar vardır. Selçuklular döneminde Bitlis bölgesi yaklaşık olarak 300 yıllık bir süre boyunca bir beylik olarak yönetilmiştir. Araştırmacılara göre Alaaddin Keykubat döneminde Anadolu Selçuklu Devletine katılarak Melik Eşref Bey tarafından yönetildiği kaydedilmiştir. Daha sonraki süreçte Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1220-1670 yılları arasında Şerefoğulları sülalesi tarafından yönetilen bu bölge sık sık Osmanlı ve Doğu'daki Safevi Devleti arasında hakimiyet mücadelesi verilen stratejik bir nokta haline gelmiştir. 29 Mayıs 1555 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi Devleti arasında imzalanan Amasya Antlaşması ile bölgenin tamamen Osmanlı hakimiyetine girdiği görülmektedir (Svanidze 2009, Yapıştıran 2013: 12-13). Bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmesinde İdris-i Bitlisî'nin büyük rol oynadığı bilinmektedir.

Araştırmacılara göre 1527 yılında Bitlis Sancağı Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı bir bölgedir. Bu dönemde Şerefhan tarafından idare edilen Bitlis Sancağı, daha sonra Şerefhan'ın Safevi Devleti'ne iltica etmesinin ardından bölge Ulama Han'ın idaresine girmiştir. Daha sonraki yıllarda Bitlis eyaleti olarak bahsedilen bu bölgede Şerefhan'ın oğlu Şemseddin, Bitlis beyliği görevine gelmiştir. 1535 yılında ise bölgenin hükümet statüsünün sonlandığı yeniden Sancak olarak idare edildiği görülmektedir. XVI. Yüzyılın ardından Van'ın fethedilmesinden sonra ise bölgenin Van beylerbeyliğine bağlandığı anlaşılmaktadır (İnbaşı 2007: 247).

Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı bakımından en büyük bölümünü *eyaletler* oluşturmaktadır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim *beylerbeylik, eyalet* ve *vilayet* olmak üzere üç ana idari bölüme ayrılmıştır. Bu ana bölümlerin ise kendi içerisinde *sancak* veya *liva* olarak bilinen alt kısımları bulunmaktadır (Kılıç, 1997, s.6). Araştırmacılara göre Bitlis bölgesinin de Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine girdikten sonra bölgedeki aşiretlerin hakim yapısı nedeniyle burada da bazı farklı uygulamalara gidilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından devlete sadık yerel aşiretlere sancak adı altında buraya özel bir

statünün verildiğini ancak daha sonra 1548 yılında bölgenin beylerbeyliği haline getirildiği kaydedilmiştir. Van beylerbeyliğinin kurulmasının ardından ise Bitlis'in idari olarak Van beylerbeyliğine bağlandığı görülmektedir (Göyünç 1986: 197-202'den aktaran Yapıştıran 2013: 13-14).

1680-1740 yılları arasında ise Van Eyaletine bağlı 13 Sancaktan biri olan Bitlis Hükümeti, Ocaklık suretiyle tasarruf edilen hükümetler arasında yer almaktaydı (Kılıç 1997: 69-70). Hükümet olarak adlandırılan bu bölgeler defterlere *liva* olarak değil hükümet adı altında kaydedilerek hükümetleri idare eden beylere ise hakim isminin verildiği bilinmektedir. Söz konusu hükümet sancaklarının statülerinin kanunla belirlenmiş olduğu ve bu şekilde adlandırılmalarında buralardaki mahalli beyleri devletin resmi görevlisi statüsüyle merkezi otoriteye bağlamanın önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu anlamda hükümet sancaklarının özel bir statü olmakla birlikte tamamen muhtar veya bağımsız bir yapı olmadığını da söylemek mümkündür (İnbaşı 2007: 245-246).

Bölgeyle ilgili tarihi kaynaklara bakıldığında bölge isminin dönemsel olarak farklılık gösterdiği de görülmektedir. İlgili kaynaklarda XVI. Yüzyıl'da bölge adının Bidlis, XVII. Yüzyılda Bargiri (Ocak), 1700-1750 yılları arasında Belican, 1750-1800 döneminde ise Bidlis Hükümeti (Ocak) olarak kaydedildiği kaydedilmiştir (İnbaşı 2007: 248).

XVIII. Yüzyılına gelindiğinde ise Bitlis bölgesinde ciddi bir iktidarsızlık olduğunu kaydeden Mehmet İnbaşı'ya göre 45 yıllık bir süreç içerisinde 40'a yakın idareci görev değiştirmiştir (İnbaşı 2007: 250).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgenin sosyal ve siyasi durumuyla ilgili en önemli bilgi kaynaklarının kadılar ve ilmiye ricalinin olduğunu kaydeden İnbaşı'ya göre, bölgede sık sık idareci değişiminin yaşanmasında bazı çevrelerin yöneticiler aleyhinde merkeze gönderdikleri arzların da ciddi bir etkisi olmuştur (İnbaşı 2007: 252).

Bitlis'in Demografik Yapısına Genel Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu döneminde nüfusun büyük bir kısmında okuma yazma oranının düşük olması, ekonomik sorunlar, kırsal yaşam, göçler, savaşlar, bölgeler arası iletişimin güçlüğü, salgın hastalıklar, nüfusun sadece vergi ödeyen erkekler üzerinden sayılması ve daha birçok nedenle bölgesel anlamda tam ve kesin bir etnik ve demografik rakamdan bahsetmek oldukça zordur. Ancak bunun yanı sıra yapılan nüfus sayımları, bölgeyi gezen seyyahların raporları, misyoner kayıtları, dini kurumların arşivleri vb. kayıtlar kesin olmasa da bizlere bölgenin etnik ve demografik yapısıyla ilgili olarak tahmini bir bilginin edinilmesi veya bir fikir edinilmesi noktasında önemli ipuçları sunmaktadır.

Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Bitlis'te de farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığını söylemek mümkündür. 1519 yılına ait Bitlis Sancağına dair nüfus bilgilerine bakıldığında burada 8.000 kişinin yaşadığı görülmektedir. Osmanlı Arşivinde Bitlis'le ilgili kayıtları içeren en eski tarihli kaynağa göre Bitlis'teki nüfusun %25'ni Müslüman, %75'ni ise Hristiyanlar oluşturuyordu (Azap 2015: 21). Bitlis yöresinin tarihiyle ilgili olarak önemli veriler içeren Cizvit misyonlarının buraya dair raporlarında, 1685'de Bitlis'e gelen Cizvit

misyonunun kayıtlarında söz konusu dönemde Bitlis'in sembolik olarak Sultan'a bağlı olduğu da kaydedilmiştir (Lynch 1901: 149).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Bitlis Sancağı'nın etnik ve demografik yapısının anlaşılabilmesi için biraz daha eski tarihlere gidilerek Bitlis Sancağının idari ve vergi yapısıyla ilgili yapılan çalışmalarda temel kaynak olarak kullanılan dönemin tımar defterlerinin göz önünde bulundurulmasında yarar vardır. Bu kaynaklarda özellikle 17 yüzyılda Cizvit Rahiplerinin bölgeye geldikleri ve Bitlis'i yöneten beylerin merkeze karşı sadece *culüs* sırasında vergi ödediklerini kaydettikleri görülmektedir (Yapıştıran 2013: 17).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde bölgenin etnik ve demografik yapısıyla ilgili en eski kaynaklardan bir diğeri de Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'dir. Araştırmacılara göre Evliya Çelebi'nin bölgeyi ziyareti sırasında Bitlis'in demografik yapısıyla ilgili kaydettiği bilgiler arasında burada on yedi Müslüman ve on bir Arabi veya Yakubi Ermeni mahallesinin bulunduğu görülmektedir (Yapıştıran 2013: 17). Evliya Çelebi'nin ayrıca şehrin içindeki Ermeni ve Araplardan gelen vergi gelirlerinin Van eyaleti askerlerine tahsis edildiğini kaydetmiş olması da buradaki etnik yapı hakkında önemli ipuçları barındırmaktadır. Evliya Çelebi, Bitlis eyaletinde Han'ın kaydına göre, 43.000 Ermeni nüfusunun bulunduğunu, gayrimüslimlerden alınan cizyenin bir kısmının Van eyaletine, bir kısmının ise Abdal Han'a verildiğini de kaydettiği görülmektedir (Yapıştıran 2013: 18-19).

Bitlis'te yaşayan Hristiyan gruplar üzerinde misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir etkisi olmuştur. Örneğin ilk dönemlerde Bitlis'te yaşayan Ermeniler 1685 yılında Cizvit rahiplerinin etkisiyle Katolikleşmeye başlamışlardır. Katolikleşen Ermenilerin yaklaşık olarak 3-4 aileden oluştuğu, geriye kalan ailelerin ise sonradan Katolikliği kabul ettiğini belirten Lynch'e göre Bitlis'te yaşayan Katolik mezhebinden Ermeni nüfusu yaklaşık olarak 15 aileden oluşmaktaydı. Kovuşturmalar ve Şiizmin etkisiyle 1838 yılına gelindiğinde Bitlis'te sadece 5 kişilik bir Katolik nüfusunun geriye kaldığına işaret edilmiştir. Özellikle Gregoryen Ermenilerin Katolıklara karşı ciddi bir tepki gösterdiği ve hatta Katolik rahiplerin Gregoryen Ermeniler tarafından Muş Ovasındaki Surb Karapet Manastırına götürülerek burada vahşice dövüldüğü de kaydedilmiştir (Lynch 1901: 153).

1814 yılında bölgeyi gezen H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies* adlı eserinde söz konusu dönemde bölgenin nüfusunda bir artış olduğunu kaydetmiştir. Lynch Bitlis nüfusunun bu dönemde 12.000 civarında olduğunu, bu nüfusun yarısının Müslüman diğer yarısının ise Ermenilerden oluştuğunu ifade etmiştir (Lynch 1901: 151). Bitlis'teki demografik yapı hakkında bilgi veren bir diğer önemli kaynak da ibadet mekanları olmuştur. Lynch 1814 yılı için Bitlis'te Müslümanlara ait Meydan Camisi, Dört Sandık Camii, Ermenilere ait ise Karmirak Kilisesinin bulunduğuna işaret etmiştir (Lynch 1901: 152). Suriyelilerin Bitlis'teki Ermenilerle ilgili olarak sıkıntı yaşadıklarını kaydeden Lynch, burada kendisine eşlik eden görevli bir rahipten dinlediklerine şaşırarak yer vermiştir. Görevli rahibe göre Bitlis'teki Suriyeliler Ermenilerin önce Suriyelilerin dinlerini gasp ettiklerini daha sonra ise kiliselerini ellerinden aldıklarını düşündüklerini ifade etmiştir. Eskiden kendi nüfuslarının çoğunlukta olduğunu kaydeden Suriyelilerin Bitlis'teki ana Cami'nin de aslında Suriyelilere ait bir kilise olduğunu ve sonradan Camiye dönüştürüldüğüne işaret etmiştir. Ancak rahibin

çoğu Suriyelinin zamanla bölgeden göç ettiğini söylediği, geriye kalan kısımlarının da Ermenileştiğini belirtmiştir. Ermeni dul kadınlarla evlenen Yakubilerin de olduğuna işaret eden rahibe göre Bitlis'teki Suriyeli nüfusu belirgin şekilde Ermenileşmiştir. Çünkü Ermeni kadınlarının Yakubi de olsa yetiştirdikleri çocukları ile Ermenice konuşmaktaydı (Lynch 1901: 152-153).

Amerikan Protestan misyonerlerinin ise Bitlis'te 1858'de faaliyet göstermeye başladığını kaydeden Lynch, Ermeni ruhani liderlerinin benzer şekilde Katolıklara gösterilen tepkinin aynısını Protestanlık faaliyetlerine de gösterdiklerine işaret etmiştir (Lynch 1901: 153). Lynch, Bitlis'te eğitim işlerinden sorumlu Amerikan misyonerlerinin G.C. Knapp, R. M. Cole ve George Knapp'tan oluştuğunu, hepsinin son derece gayretli, tecrübeli ve sevimli insanlar olduklarını da ifade etmiştir. Bu dönemde Bitlis'te Protestanlığı kabul etmiş yaklaşık 100 kişinin olduğu ancak vilayetin tamamında ise 1200 kişinin Protestan olduğu kaydedilmiştir (Lynch 1901: 154).

1872 yılı verilerine göre Bitlis Kasabasında 3000 Müslümana karşılık 1500 Ermeni nüfusu yaşıyordu. Bitlis'in etrafında ve nahiyelerinde ise 4500 Müslüman yaşarken, 500 civarında Ermeni yaşadığı kaydedilmiştir (Demirtaş 2007: 137-138'den aktaran Sertel 2014: 1019).

Osmanlı nüfus sayımları Bitlis'in nüfusu ve demografik yapısı hakkında önemli ipuçları sunan kaynaklar arasında ilk sırada gelir. Konuyla ilgili olarak Kemal Karpat "Osmanlı Nüfusu (1830-1914)" adlı eserinde 1881-82 yılları için Bitlis Merkez Sancağının toplam nüfusunun 75.670 olduğunu kaydetmiştir (Karpat 2010: 275'ten aktaran Sertel 2014: 1019).

1882 Yılı Devlet Salnamesine Göre Bitlis Vilayeti İdari Taksimatı bakımından Bitlis Sancağı, Bitlis, Ahlat, Hizan ve Mutki Kazalarından oluşmaktaydı. 1892 tarihli sâlnâme ekine göre Bitlis Sancağı'nda toplam 77.008 kişinin yaşadığı kaydedilmiştir. Buradaki etnik nüfusun ağırlıklı olarak Müslüman ve Hristiyanlardan oluştuğu, Hristiyanlar arasında ise Katolik ve Protestan Ermenilerin yaşadığı ifade edilmiştir. Ermenilerin yanı sıra Süryani ve Yezidi nüfusunun da burada bulunduğunu gösteren Salnameler 1892'li yıllarda bölgenin demografik özelliklerini göstermesi açısından önemlidir (Polat 2006: 390-392).

Bitlis'teki farklı etnik grupların toplumsal anlamda uzun yıllar bir birlikte içinde hareket ettiklerini de söylemek mümkündür. Örneğin 1903 yılına ait bir arşiv belgesinde söz konusu dönemde meydana gelen bir depremin ardından buradaki Müslüman ve gayrimüslimlerin toplanarak beraber dua ettikleri de görülmektedir (Azap 2015: 339).

Bitlis yöresinin 1800'lü yıllardan itibaren arşiv belgelerine göre Müslüman-gayrimüslim nüfus oranına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır;

Tarih	Yerleşim Yeri	Toplam Müslüman Nüfus	Toplam Ermeni Nüfus	Protestan	Gregoryen	Katolik	Süryani-Nasturi
1814	Bitlis	6000	6000 (Lynch, 1901, s.151)				
1880	Bitlis Kazası	17777	8217	310	-	21	75 (Azap, 2015, s.61)
1909	Bitlis Vilayeti	167.054	110.358	7046 Katolik-Protestan			1981 (Azap, 2015, s.107)

1892 yılı Salnamelerinde eğitimle ilgili verilen bilgiler de bölgenin etnik ve demografik yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Buna göre Vilayet dahilinde Ermeni, Protestan, Katolik ve Keldani milletlerin 69 *bab mekatib-i iptidaiye ve sibyaniyyesinde* de erkek ve kadın toplamda 3724 öğrenci olduğu kaydedilmiştir (Sâlnâme 1892: 156'den aktaran Polat 2006: 394-395).

Salnamelere göre 1892 yılında Bitlis merkez sancağında Katolik ve Keldani cemaatına ait mekteb ve öğrenci bulunmadığını kaydeden Ebru Polat'a göre Bitlis'te azınlıklar içerisinde nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturduğu için azınlık mekteplerinin çoğu da Ermenilere aitti (Polat 2006: 398). Polat 1892 yılına ait Salnamelerde Katolik ve Protestan Ermeniler ile, Keldani ve Müslümanlara ait çok sayıda eğitim kurumunun olduğunu da kaydetmiştir (Polat 2006: 399).

Bitlis'teki Amerikan misyonerlerinin bölgede sadece eğitim kurumları değil hastane açma girişimlerinin olduğu da yine arşiv belgelerine yansımış bilgiler arasındadır. Misyoner R. M. Cole'un bu konuda Bitlis'te bir hastane açılması için bölgeye Amerikalı bir misyoner doktor getirdiği ve bu durum karşısında ne yapılması gerektiği hususunun Dahiliye Nezaretine bir telgraf ile sorulduğu görülmektedir (Azap 2015: 157).

Bitlis'teki Ermenilerin ağırlıklı olarak sağlık alanında faaliyet gösterdiklerini de yine arşiv belgelerine yansımıştır. Örneğin Bitlis'te görev yapan Ermeni vatandaşlarına vazifelerinde gösterdikleri başarıdan dolayı kendilerine çeşitli rütbe ve madalyaların verildiği görülmektedir. 1888 yılında *Bitlis İdare Meclisi* ile *Bidayet Mahkemesi* azaları arasında Ermenilerin de görev aldığına dair arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bu durum söz konusu tarihlerde bölgede yaşayan farklı etnik ve dini gruplar arasında herhangi bir sorun olmadığını ve gayrimüslimlerin buradaki statülerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle söz konusu belgede görevlerinde göstermiş oldukları üstün başarıdan dolayı Ermeni Bakkalyan Ağacan isimli bir vatandaşın üçüncü rütbe ile ödüllendirilmiş olması bu dönemdeki toplumsal uyum ve ahenk açısından oldukça dikkat çekicidir (Azap 2015: 73). Benzer bir durum Süryani gruplar için de geçerlidir. 1889 tarihli arşiv belgelerinde Süryani milletininde önde gelenlerinden biri olan Beşiryan Avadis Ağa'nın da üçüncü rütbe ile ödüllendirildiği görülmektedir (Azap 2015: 313). Bitlis Ermenileri devlet görevlerinin yanı sıra günlük hayatta da hemen hemen her alanda faaliyet göstermişlerdir. Bu meslekler arasında ticaret, kuyumculuk, bankerlik, terzilik, boyacılık gibi mesleklerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Tarihte Bitlis şehrinde yaşamış Ermenilerle ilgili bazı meslekleri ve bu mesleklerin kimler tarafından yapıldığına dair genel bir tabloyu şöyle çizmek mümkündür;

Garabed Aspaduryan -Dövizci	Haçatur Bakalyan- Manifaturacı
Simon Bakalyan ve kardeşleri -Tüccar	Khaçmanug Basmacıyan-Tüccar
Murad Beşiryan-Manifaturacı	Ğazaros Çekhoyan-Araç üreticisi
Murad Çoğigyan-Elbise satıcısı	Panos Dabağyan- Deri tabaklayan
Kh.Giragosyan-Alet yapıcısı	O.Kaprielyan- Elbise satıcısı
M.Kardigyan-Terzi	Krikor Kenderyan ve kardeşleri-Tüccar

Hovhannes Khançeryan-Kuyumcu	Hovhannes Khançeryan-Manifaturacı
Avedis Khaçmanugyan- Banker	Ağad Kirmoyan-Elbise satıcısı
Gaspar Kirmoyan-Deri tabaklayan	Mardiros Kürkliyan- Boyacı
Krikor Lopoyan-Terzi	Hovhannes Mateosyan- Boyacı
Garabed Mikhçiyen-Tüccar	K.Hovhannesyan-Terzi
Krikor Ozoyan ve kardeşleri-Tüccar	S.Parigyan-Alet yapıcısı
Sefer Parigyan-Elbise satıcısı	A.Pegoyian-Boyacı
R.Movses Sahradyan-İnşaatçı	O Sarkisyan-Sarkissian-Dövizci
Avedis Soğomonyan-Bakırcı	Stepan Çoharyan - Ermeni Katolik Okulu Müdürü
S.Vosgeriçyan – Kuyumcu ¹⁵	

Yine Sason Olayları sırasında bir grup Ermeninin Sason olayları ile ilgileri olmadığını belirtmek amaçlı, 94 kişilik bir grup Ermeninin imzasıyla dönemin Başbakanlığa bir telgraf gönderdikleri de arşiv kayıtlarında yer almıştır. Bu telgrafta hem Ermenilerin başka kişiler tarafından kışkırtıldığı açık ve net bir biçimde ifade edilmiş hem de bu tür faaliyetlerin 600 yıldır birlik ve beraberlik içinde yaşayan Müslüman ve Hristiyan toplumu arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilediğine işaret edilmiştir (Azap 2015: 319).

1895 yılına gelindiğinde ise arşiv belgelerinde Amerikan misyonerlerinin bölgede Ermeniler üzerindeki etkilerinin belirgin bir biçimde görülmeye başlanmıştır. Buna göre Bitlis'te görev yapan Amerikalı misyoner George Knapp'ın Bitlis'teki Ermenileri devlet aleyhinde kışkırtmaya çalıştığı, bu faaliyetleri desteklemeyen Kivork Ağa adlı bir Ermeninin Mapari, Serop ve Hemanersob adlı Ermeniler tarafından silahla yaralanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim aynı döneme dair arşiv belgelerinde bu hususun bölgede yaşayan Ermeniler tarafından da ciddi bir rahatsızlık olarak görüldüğü ve ilgili makamlardan Knapp'ın bölgeden uzaklaştırılmasının istendiği görülmektedir. Knapp'ın Ermenileri camilere saldırmaları, adam öldürmeleri ve ihtilal faaliyetlerinde bulunmaları konusunda kışkırttığı bilgileri de yine Ermeniler tarafından ilgili birimlere gönderilen şikayet dilekçelerine yansımıştır (Azap 2015: 83). Knapp'ın bu eylemlerinin Washington'daki Osmanlı büyükelçiliği tarafından ABD Dışişleri Bakanlığına da bildirildiği görülmektedir (Azap 2015: 85).

1892 tarihli sâlnâme ekine göre ise Bitlis vilayeti dahilinde toplam 747 cami ve mescid bulunduğu (Polat 2006: 400), Müslümanlardan sonra nüfusu en fazla olan topluluğun ise Ermeniler olduğu ileri sürülmüştür. Yine aynı dönemin sâlnâmelerine göre; Vilayette 186 kilise ve manastırın olduğu kaydedilmiştir. Bitlis'in Merkez kazasına bağlı Huyut Nahiyesi'nde Ak Kilise, Mus (Merkez) Sancağı'na bağlı Kesur Nahiyesi'nde 1 manastır, Handeris Nahiyesi'nde 3 manastırın bulunduğu, Muş'un 1892 yılı sâlnâme ekine göre ise; Bitlis Sancağı'nda 55, Muş Sancağı'nda 83, Siirt Sancağı'nda 38, Genç Sancağı'nda 10 manastır ve kilise bulunduğu kaydedilmiştir (Sâlnâme 1892), s.180, Sâlnâme, 1892, s.202,

¹⁵<https://www.facebook.com/407336259402008/photos/a.417779601691007.1073741886.407336259402008/1367469280055363/?type=3&theater> (E.T.22.06.2018).

Sâlnâme, 1892, s. 203, Sâlnâme, 1892, s. 204, Sâlnâme, 1892, s.223'den aktaran Polat 2006, s.401).

Bölgenin etnik ve demografik yapısına dair önemli ipuçları sunan bir diğer gösterge ise idari görevlerde bulunan nüfusun dağılımı olmuştur. Yine 1892 yılı Salnamelerinde bölgede valilik, mutasarrıflık, kaymakamlık müdürlük, naiblik gibi üst düzey idari görevlerde Müslümanların, İdare meclisi, belediye meclisi, mahkeme üyelikleri, Kalemler gibi alanlarda ise gayrimüslimlerin görev aldıkları kaydedilmiştir (Polat 2006: 407). Bitlis yöresinin etnik ve demografik yapısı hakkında Adli yapılanmanın da önemli ipuçları sunduğunu söylemek mümkündür. Şerr'i mahkemelerde ağırlıklı olarak Müslümanlar yer alırken bidayet mahkemelerinde ise gayrimüslimlerin ağırlıklı görev aldıkları görülmektedir. Polat, 1898, 1899 ve 1900 tarihli sâlnâmelerde 1892 sâlnâmesinden farklı olarak ticaret mahkemesi olduğunu ve buralarda da gayrimüslimlerin görev aldıklarını kaydetmiştir. Yine askeri görevlerde Nizamiye, Redif ve zabtiye kuvvetlerinin tamamen Müslümanlardan oluştuğunu, polis idaresi içinde ise gayrimüslimlerin de olduğuna dikkat çekilmiştir (Polat 2006: 407).

Vilayet İdare meclislerinin yapısına dair Salnamelerde yer alan bilgilerde de bölgedeki etnik yapıya dair birtakım önemli bilgilerin olduğu görülmektedir. Örneğin 1892 tarihli sâlnâmeye göre Bitlis'te Vilayet İdare Meclisi üyeleri Müslüman ve gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Tabii ve seçilmiş olmak üzere iki kısma ayrılan üyeler arasında Gayrimüslim üyenin Ermeni Murahhasa Vekili İgise Efendi olarak kaydedildiği görülmektedir. Polat 1898, 1899 ve 1900 tarihli salnamelerde üyelerden dördünün gayrimüslim olduğunu diğerlerinin ise Müslümanlardan oluştuğunu da kaydetmiştir (2006: 360).

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19 yüzyıla gelindiğinde bölgenin etnik yapısı hakkında verilen rakamlara bakıldığında önceki dönemlerle benzerliklerin olduğunu söylemek mümkündür. John Macdonald Kinneir *A Geographical Memoir of the Persian Empire: Accompanied by a Map* adlı eserinde Bitlis bölgesinin etnik yapısının Türkler, Kürtler, Ermeniler ve Suriyelilerden oluştuğunu ve yaklaşık olarak kentin nüfusunun 26.000 civarında olduğunu kaydetmiştir (Kinneir 1813: 330-331).

19 yüzyılda bölgeye gelen Fransız papaz Vitali Cuinet'in kayıtlarına bakıldığında ise Bitlis merkezde toplam nüfusun 108.237 olarak kaydedildiği, yine bölgede Müslüman nüfusun 70.403 civarında olduğu ve diğer dini gruplara oranla çoğunlukta olduğunun kaydedildiği görülmektedir (Demirtaş 2007: 137-138'den aktaran Sertel 2014: 1019).

1891 yılında Bitlis merkez sancağının idari olarak dört kaza (Bitlis Merkez, Ahlat, Hizan, Mutki), üç nahiye ve 434 köyü bulunduğunu, merkez sancağın toplam kişi olduğunu yazmıştır. Buna göre 1891 yılında Bitlis'te nüfusun inanç bakımından dağılışı şu şekildedir.

Cihan Yapıştıran, *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün* konulu çalışmasında 1838 yılında bölgeyi gezen seyyahların burada yaşayan nüfusun yapısına dair bazı ipuçları sunduklarını da kaydetmiştir. Bu çerçevede 1838 yılında Bitlis'te 3.000 ailenin yaşadığını ve nüfuslarının yaklaşık olarak 15.000-18.000 arasında değiştiği ileri sürülmüştür. Söz konusu nüfusun yaklaşık olarak üçte ikisini Müslümanların geriye kalan kısmını ise Ermenilerin

oluşturduğu ifade edilmiştir. Müslüman ve gayrimüslimlerin dışında Bitlis'te yaklaşık olarak 50 Yahudi ailenin bulunduğunu da ifade eden Yapıştıran, 1868 yılında ise Bitlis'e gelen Konsolos Taylor'ın, bölgenin nüfusunun 4.000 aileden oluştuğunu ve bu rakamın 1.500'ünün Ermeni yani Hristiyan olduğunu, diğer kısmının ise Müslümanlardan oluştuğunu ileri sürdüğüne de işaret etmiştir. Yapıştıran ayrıca bir başka kaynakta ise Bitlis'in 1898 yılındaki nüfusunun 10.000 Ermeni, 300 Yahudi-Suriyeli ve kalanı da Müslüman Kürtler olmak üzere 30.000 civarında olduğunu da kaydetmiştir (Lynch 1901: 151, Yapıştıran 2013: 23).

Bitlis'in coğrafi yapısı bölgede nüfus hareketliliğini de etkilemiş, dönemsel olarak bölgeye komşu ülkelerden farklı etnik kökenli vatandaşların giriş çıkışlarının sıkça yaşanmasına neden olmuştur. Bu anlamda ilk etapta Rusya ve İran'dan bölgeye çok sayıda Ermeni nüfusunun giriş çıkış yaptıklarına dair bilginin arşiv belgelerine yansıdığı görülmüştür (Özkan 2014: 270).

Görüldüğü gibi Bitlis'teki etnik yapının önemli bir kısmını oluşturan Ermeni nüfusunun daha 1915 Olayları öncesinde bölgeden göç etmeye başlamıştır. Özellikle bazı kaynaklarda Bitlis'ten Rusya'ya, İran'a ve ABD'ye Ermeni göçünde ciddi bir artış yaşandığı kaydedilmiştir. 1903 tarihli bir belgede Bitlis ve Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetlerinden memleketi ecnebiye ve bilhassa Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısının artışı karşısında başvuruda bulunanların durumlarının detaylı bir şekilde incelenmesi konusunda vilayetlerin uyarıldığı dahi görülmektedir (Özkan 2014: 267).

Arşiv belgelerinden hareketle Bitlis'in ilk dönemlerden itibaren Müslüman gayrimüslim nüfus arasında herhangi bir sorun olmadığı genel olarak birbirleriyle iyi ilişkiler içinde olduklarını söylemek mümkündür. Bu birliktelik aslında misyonerlerin bölgeye gelmesiyle birlikte bölgede sorunların yaşanmaya başladığını da göstermesi bakımından önemlidir. Bitlis'in demografik yapısının Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine gelindiğinde Ermeni nüfusunda ciddi bir azalma yaşandığı görülmektedir. Bu azalmada kuşkusuz bölgede yaşanan siyasi gelişmelerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ancak burada özellikle vurgulanması gereken bir husus da 1907 yılından itibaren yurtdışına Ermeni göçünde ciddi bir artışın yaşanmış olmasıdır. Özellikle ABD'ye yapılan bu göçlerin Osmanlı arşiv kayıtlarına da yansıdığı görülmektedir. Genellikle aile bireylerinin toplu olarak göç başvurusunda bulunduğu da çok sayıda arşiv kaydının olduğu görülmektedir (Azap 2015: 440-443).

ABD'nin yanı sıra Rusya'ya da ciddi bir Ermeni göçünün olduğu görülmektedir. Örneğin 1899 tarihli bir arşiv belgesinde pasaportsuz olarak Rusya'ya giden ve izini kaybettiren Ermeni vatandaşlarının olduğuna dair belgelerin olduğu ve bu sayının yaklaşık 20.000-25.000 civarında olduğu görülmektedir. Rusya'ya giden bazı Ermenilerin burada Ermeni komitelerine katıldığı, büyük bir kısmının ise Rusya'dan başka ülkelere göç ettikleri kaydedilmiştir (Azap 2015: 419).

Bitlis'ten Amerika'ya Göç Etmek İsteyen Ermeni Aile-1907

(Azap 2015: 446)

1915 yılına gelindiğinde ise Bitlis'in de aralarında bulunduğu, Ermenilerin çoğunlukta olduğu bölgelerden Güneye sevk edilmelerine dair Dahiliye Nezareti'nden bir telgrafın da Erzurum Valiliği'ne gönderildiği görülmektedir (Azap, 2015, s.443). Yine 23 Mayıs 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti tarafından vilayetlere gönderilen bir diğer telgrafta ise sevk sırasında alınması gereken tedbirlere değinilmiştir (Azap 2015: 435).

Sonuç

Sonuç olarak Bitlis Sancağı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadarki sürece genel olarak bakıldığında Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir etnik ve demografik yapının bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada özellikle bölgeye dair Salnamelerin söz konusu etnik ve demografik yapı hakkında kapsamlı veriler içerdiği söylenebilir. Özellikle Müslüman ve gayrimüslimlerin eğitim, din, idari görev, askeri, ticari vb. alanlardaki mevcudiyetleri ve faaliyetleri bölgenin etnik yapısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da söz konusu etnik yapının dönemsel anlamda farklılıklar arz etmesi olmuştur. Örneğin yine arşiv kaynaklarında sıkça bu bölgedeki Ermeni nüfusunun İran, Rusya ve ABD'ye göç ettikleri, veya benzer şekillerde adı geçen ülkelerden bölgeye giriş yaptıklarına dair de çok sayı bilgi ve belgenin olduğu görülmektedir.

Bölgede özellikle Ermeni nüfusunun azalmasında dini faktörlülerin ilk sırada geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim Cizvit rahipleri döneminden başlanarak 19 yüzyılın sonlarına kadarki süreçte Misyonerlik faaliyetlerinin de etkisiyle din ve mezhepler arası değişim ve geçişlerin Bitlis'teki Ermeni nüfusu üzerinde önemli bir etkisinin olduğunun arşiv belgelerine yansıdığı görülmektedir. Ancak bunların yanı sıra kuşkusuz 1915 Olayları ve öncesinde süreçte yaşanan çatışmaların da bölgenin etnik ve demografik yapısının şekillenmesini etkilediği görülmektedir. Özellikle Sultan Abdülhamit Döneminde Bitlis'te yaşanan gelişmeler arasında Sason olaylarının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Ancak daha öncede belirtildiği üzere bu çalışmanın asıl konusu bölgenin etnik ve demografik yapısına ışık tutulması olduğundan bu konulara bu çalışmada yer verilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akgün, Seçil (1992). “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 3(3):1-16.
- Arınç, Kenan (1997). “Bitlis’ te Nüfus Hareketleri”. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Prof. Dr. Talip Yücel’e Armağan Sayısı*: 1-2.
- Arslan Sevin, Necla (2006). *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Azap, Eralp Yaşar (2015). *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*. İstanbul: BETAV Yayınları.
- Demirtaş, Mehmet (2007). “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Nüfus”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1): 131-149.
- Gökdemir, Aziz (Ed.) (2008). *Amerika'dan Bitlis'e William Saroyan: Derleme*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Göyünç, Nejat (1986). “Van”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.13, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnbaşı, Mehmet (2007). “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14 (33): 243-261.
- Kahraman, Seyit Ali ve Yücel Dağlı (hızl) (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4.Kitap, 1.Cilt.
- Karpat, Kemal H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Köhler, Wilhem (1988). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı*. (Çev.) Haydar Işık, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kılıç, Orhan (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Elazığ: Ceren Matbaacılık.
- Kinneir, John Macdonald (1813). *A Geographical Memoir of the Persian Empire: Accompanied by a Map*. J. Murray. London: John Murray.
- Lynch, Harry Finnis Blossie (1901). *Armenia: Travels and Studies*. London: Longman's Green and Co. Vol. II.
- Ortaylı, İlber (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, Selim Hilmi (2014). “Osmanlı Devleti'nden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. Ankara: TTK. 265-280.
- Pehlivanlı, Hamit (1997). *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*. Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki. Van: Van Belediyesi Yayınları.

- Polat, Ebru (2006). *H. 1310 (M. 1892) ve H.1316.1317.1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Porterfield, Amanda (1997). *Mary Lyon and the Mount Holyoke Missionaries*. New York: Oxford University Press.
- Sertel, Sertel (2014). “1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bitlis’in Nüfus Fonksiyonları”. *Electronic Turkish Studies*, 9(4): 1015-1034.
- Svanidze, Mikheil (2009). “The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran (June 1, 1555) and Georgia”. *Bulletin of The Georgian National Academy of Sciences*. 3(1). 191-197.
- Yapıştıran, Cihan (2013). *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.